JINOYAT ISH YURITUVIDA KONSTITUTSIYAVIY HUQUQLARNI CHEKLASH: DAVLAT MANFAATLARI VA INSON ERKINLIGI O‘RTASIDAGI MUVOZANAT

Xamdamova Asal Obidovna
Toshkent davlat yuridik universiteti
E-mail: asalxamdamova33@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.24141629

Annotatsiya

Mazkur maqolada jinoyat ish yurituvi jarayonida shaxsning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklarini cheklashning nazariy-huquqiy asoslari, davlat manfaatlari va inson erkinligi o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlash mexanizmlari tadqiq etiladi. O‘zbekiston Respublikasining konstitutsiyaviy va jinoyat-protsessual qonunchiligi Germaniya, AQSH hamda Yevropa inson huquqlari standartlari bilan qiyosiy tahlil qilinadi. Huquqlarni cheklashda qonuniylik, zaruriyat, mutanosiblik va sud nazoratining ahamiyati ochib beriladi. Shuningdek, jinoyat protsessida inson huquqlarini himoya qilish kafolatlarini takomillashtirishga qaratilgan ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqiladi.

Kalit so‘zlar: jinoyat protsessi, konstitutsiyaviy huquqlar, inson erkinligi, davlat manfaatlari, mutanosiblik prinsipi, shaxsiy daxlsizlik, sud nazorati, himoyalanish huquqi, aybsizlik prezumpsiyasi, xalqaro huquq.

Аннотация

В статье исследуются теоретико-правовые основы ограничения конституционных прав и свобод личности в уголовном судопроизводстве, а также механизмы обеспечения баланса между государственными интересами и свободой человека. Проведен сравнительно-правовой анализ конституционного и уголовно-процессуального законодательства Республики Узбекистан с законодательством Германии, США и европейскими стандартами защиты прав человека. Раскрывается значение принципов законности, необходимости, соразмерности и судебного контроля при ограничении прав личности. Разработаны научно-практические предложения по совершенствованию гарантий защиты прав человека в уголовном процессе.

Ключевые слова: уголовный процесс, конституционные права, свобода человека, государственные интересы, принцип соразмерности, личная неприкосновенность, судебный контроль, право на защиту, презумпция невиновности, международное право.

Abstract

This article examines the theoretical and legal foundations of restricting constitutional rights and freedoms in criminal proceedings and the mechanisms for maintaining a balance between state interests and individual liberty. It provides a comparative legal analysis of the constitutional and criminal procedural legislation of the Republic of Uzbekistan, Germany, the United States, and European human rights standards. Particular attention is paid to the principles of legality, necessity, proportionality, and judicial oversight in restricting individual rights. The article also develops scientific and practical proposals aimed at strengthening human rights safeguards in criminal proceedings.

Keywords: criminal proceedings, constitutional rights, individual liberty, state interests, principle of proportionality, personal inviolability, judicial oversight, right to defence, presumption of innocence, international law.

KIRISH

Huquqiy demokratik davlatning rivojlanishi, eng avvalo, inson huquq va erkinliklarining amalda ta’minlanishi, davlat hokimiyati organlari faoliyatining qonun bilan chegaralanishi hamda odil sudlov tizimining mustaqil va samarali faoliyat yuritishi bilan belgilanadi. Ayniqsa, jinoyat ish yurituvi insonning asosiy konstitutsiyaviy huquqlariga bevosita ta’sir ko‘rsatadigan huquqiy faoliyat sohasi hisoblanadi. Chunki jinoyat protsessi davomida shaxsning erkinligi, shaxsiy daxlsizligi, uy-joy daxlsizligi, shaxsiy hayot siri, yozishmalar va telekommunikatsiya vositalari orqali amalga oshiriladigan muloqotlar maxfiyligi, shuningdek, himoyalanish huquqi muayyan protsessual cheklovlarga duch kelishi mumkin.

Jinoyat sodir etilganligi to‘g‘risidagi ma’lumotlarni tekshirish, aybdor shaxslarni aniqlash, dalillarni to‘plash, jinoyatlarning oldini olish va jamoat xavfsizligini ta’minlash davlatning muhim vazifalaridan hisoblanadi. Biroq ushbu vazifalarni amalga oshirish jarayonida inson huquqlarining asossiz yoki nomutanosib cheklanishiga yo‘l qo‘yilishi huquqiy davlatning fundamental tamoyillariga zid keladi. Shu sababli jinoyat protsessida davlatning vakolatlari va shaxsning konstitutsiyaviy erkinliklari o‘rtasidagi munosabatni ilmiy jihatdan o‘rganish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston Respublikasida 2023-yil 30-aprelda referendum orqali qabul qilingan yangi tahrirdagi Konstitutsiya inson huquqlarining bevosita amal qilishi, huquqiy ta’sir choralarining mutanosibligi va inson foydasiga talqin qilish kabi muhim konstitutsiyaviy yondashuvlarni mustahkamladi [1]. Xususan, Konstitutsiyaning 20-moddasida davlat organlari tomonidan shaxsga nisbatan qo‘llaniladigan huquqiy ta’sir choralari mutanosiblik prinsipiga asoslanishi va qonunda nazarda tutilgan maqsadlarga erishish uchun yetarli bo‘lishi kerakligi belgilangan.

Mazkur konstitutsiyaviy qoida jinoyat protsessida alohida ahamiyatga ega. Chunki shaxsni ushlab turish, qamoqqa olish, tintuv o‘tkazish, mol-mulkni xatlash yoki shaxsiy hayotga daxldor axborotlarni olish kabi protsessual harakatlar faqat qonunda nazarda tutilgan asoslar mavjud bo‘lgandagina va tegishli huquqiy kafolatlarga rioya etilgan holda amalga oshirilishi lozim.

Tadqiqotning maqsadi jinoyat ish yurituvida konstitutsiyaviy huquqlarni cheklashning huquqiy chegaralarini aniqlash, davlat manfaatlari va inson erkinligi o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlashning milliy va xalqaro mexanizmlarini qiyosiy tahlil qilish hamda O‘zbekiston qonunchiligini takomillashtirish yuzasidan ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqotning metodologik asosini tizimli tahlil, formal-yuridik, qiyosiy-huquqiy, mantiqiy, tarixiy-huquqiy va huquqiy talqin metodlari tashkil etadi.

1. JINOYAT PROTSESSIDA KONSTITUTSIYAVIY HUQUQLARNI CHEKLASHNING NAZARIY-HUQUQIY ASOSLARI

Konstitutsiyaviy huquqlarni cheklash masalasi zamonaviy huquqshunoslikda davlat hokimiyati va shaxs erkinligi o‘rtasidagi munosabatlarning eng murakkab jihatlaridan biri hisoblanadi. Davlat jinoyatchilikka qarshi kurashish va jamoat xavfsizligini ta’minlash vakolatiga ega bo‘lsa-da, ushbu vakolatlar insonning konstitutsiyaviy maqomini inkor etish yoki uning asosiy huquqlarini cheksiz ravishda cheklash imkoniyatini bermaydi.

Huquqiy nuqtayi nazardan, huquqni cheklash bilan huquqdan mahrum etish tushunchalarini farqlash muhimdir. Huquqni cheklash muayyan legitim maqsadga erishish uchun qonun bilan belgilangan doirada amalga oshiriladigan vaqtinchalik yoki muayyan shartlarga bog‘liq aralashuvni anglatadi. Huquqdan mahrum etish esa, odatda, shaxsning tegishli huquqiy imkoniyatdan butunlay yoki qonunda belgilangan asoslarda mahrum qilinishini anglatadi. Jinoyat protsessida qo‘llaniladigan ko‘plab majburlov choralari huquqni cheklashning o‘ziga xos ko‘rinishlari hisoblanadi.

Bunda har qanday cheklovning qonuniyligi uning faqat normativ-huquqiy hujjatda nazarda tutilganligi bilan cheklanmaydi. Huquqiy cheklovning mazmuni, maqsadi, qo‘llanish tartibi va shaxsga yetkazadigan ta’siri ham baholanishi zarur.

Konstitutsiyaviy huquqlarni cheklashning asosiy shartlarini quyidagicha ifodalash mumkin:

Birinchidan, **qonuniylik talabi**. Huquqni cheklash aniq, oldindan ma’lum va yetarlicha tushunarli qonuniy asosga ega bo‘lishi kerak. Vakolatli mansabdor shaxsning shaxsiy qarashi yoki umumiy xavfsizlik haqidagi mavhum mulohazalari huquqni cheklash uchun mustaqil asos bo‘la olmaydi.

Ikkinchidan, **legitim maqsad mavjudligi**. Cheklov konstitutsiyaviy tuzumni, jamoat xavfsizligini, boshqa shaxslarning huquqlarini yoki odil sudlovni amalga oshirish bilan bog‘liq qonuniy manfaatlarni himoya qilishga qaratilgan bo‘lishi lozim.

Uchinchidan, **zaruriyat talabi**. Cheklov ko‘zlangan maqsadga erishish uchun real zarur bo‘lishi kerak. Agar shu maqsadga shaxs huquqlariga kamroq ta’sir ko‘rsatadigan boshqa vosita orqali erishish mumkin bo‘lsa, og‘irroq cheklovdan foydalanish o‘zini oqlamaydi.

To‘rtinchidan, **mutanosiblik talabi**. Qo‘llanilayotgan protsessual choraning og‘irligi ko‘zlangan qonuniy maqsad bilan muvozanatda bo‘lishi kerak. Masalan, shaxsning tergovdan yashirinish ehtimoli faqat taxminlarga asoslangan bo‘lsa, uni qamoqqa olish eng maqbul va mutanosib chora sifatida baholanishi mumkin emas.

Beshinchidan, **samarali nazorat va shikoyat qilish imkoniyati**. Huquqni cheklash to‘g‘risidagi qaror mustaqil sud nazoratiga ochiq bo‘lishi, shaxs esa o‘z huquqlarini himoya qilish uchun samarali protsessual vositalarga ega bo‘lishi zarur.

Mazkur shartlar xalqaro inson huquqlari standartlarida ham o‘z ifodasini topgan. Xususan, BMT Inson huquqlari qo‘mitasining Fuqarolik va siyosiy huquqlar to‘g‘risidagi xalqaro paktning 9-moddasiga doir 35-son Umumiy izohida shaxsning erkinligi va xavfsizligi huquqi, noqonuniy yoki o‘zboshimchalik bilan ozodlikdan mahrum etishning oldini olish kafolatlari keng yoritilgan [4].

Shunday qilib, jinoyat protsessida konstitutsiyaviy huquqlarni cheklash davlatning cheklanmagan vakolati emas, balki qonun bilan chegaralangan va sud nazorati ostida amalga oshiriladigan istisno huquqiy mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi.

2. O‘ZBEKISTON QONUNCHILIGIDA KONSTITUTSIYAVIY HUQUQLARNI CHEKLASHNING HUQUQIY MEXANIZMLARI

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi inson huquq va erkinliklarini davlat faoliyatining asosiy mezoni sifatida belgilaydi. Konstitutsiyaning 19-moddasida inson huquq va erkinliklarining xalqaro huquqning umume’tirof etilgan normalari hamda Konstitutsiyaga muvofiq e’tirof etilishi va kafolatlanishi mustahkamlangan [1].

Konstitutsiyaning 20-moddasida huquqlarning daxlsizligi, bevosita amal qilishi, mutanosiblik prinsipi hamda qonunchilikdagi ziddiyat va noaniqliklarni inson foydasiga talqin qilish talablari belgilangan. 21-modda esa huquq va erkinliklarni faqat qonunda belgilangan maqsadlarda va zarur doirada cheklash imkoniyatini nazarda tutadi [1].

Mazkur qoidalar jinoyat-protsessual qonunchilikni sharhlash va qo‘llashda bevosita konstitutsiyaviy mezon vazifasini bajaradi.

O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining 11-moddasida qonuniylik prinsipi, 17-moddasida shaxsning sha’ni va qadr-qimmatini hurmat qilish, 18-moddasida fuqarolarning huquq va erkinliklarini muhofaza qilish, 23-moddasida aybsizlik prezumpsiyasi, 24-moddasida esa gumon qilinuvchi, ayblanuvchi va sudlanuvchini himoyalanish huquqi bilan ta’minlash prinsiplari mustahkamlangan [2].

Ayniqsa, Jinoyat-protsessual kodeksining 18-moddasi jinoyat ishini yuritish uchun mas’ul bo‘lgan barcha davlat organlari va mansabdor shaxslarga protsess ishtirokchilarining huquq va erkinliklarini muhofaza qilish majburiyatini yuklaydi.

Bu qoida jinoyat protsessining maqsadini faqat jinoyatni fosh etish bilan cheklab qo‘ymasdan, protsess davomida shaxsning huquqiy maqomini himoya qilish vazifasini ham davlat organlarining mustaqil majburiyati sifatida belgilaydi.

2.1. Shaxsiy erkinlik va daxlsizlik huquqining cheklanishi

Jinoyat protsessida inson huquqlariga eng jiddiy ta’sir ko‘rsatuvchi choralardan biri shaxsni ushlab turish va qamoqqa olish hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 27-moddasida har kimning erkinlik va shaxsiy daxlsizlik huquqiga egaligi, qamoqqa olish va qamoqda saqlash faqat sud qarori bilan amalga oshirilishi, sud qarorisiz shaxs 48 soatdan ortiq muddatga ushlab turilishi mumkin emasligi belgilangan [1].

Jinoyat-protsessual kodeksining 221-moddasida gumon qilinuvchini ushlab turish asoslari belgilangan. Ushlab turish jinoyat sodir etishda gumon qilinayotgan shaxsning jinoiy faoliyatini to‘xtatish, qochib ketishining yoki dalillarni yashirishining oldini olish kabi protsessual maqsadlarga xizmat qiladi [2].

Kodeksning 226-moddasiga ko‘ra, ushlab turish muddati shaxs amalda ushlangan, ya’ni erkin harakatlanish huquqi haqiqatda cheklangan paytdan boshlab ko‘pi bilan 48 soatni tashkil etadi. Zarur va yetarli asoslar mavjud bo‘lganda sud qarori bilan ushbu muddat qo‘shimcha 48 soatga uzaytirilishi mumkin [2].

Bu yerda e’tiborli jihat shundaki, muddatni hisoblashda shaxsning huquqlari amalda cheklangan vaqt asos qilib olinadi. Mazkur yondashuv shaxsni huquqni muhofaza qiluvchi organga olib kelingan paytdan boshlab emas, balki erkin harakatlanish imkoniyati real cheklangan paytdan hisoblash orqali konstitutsiyaviy kafolatlarning samaradorligini oshiradi.

Jinoyat-protsessual kodeksining 243-moddasi qamoqqa olish yoki uy qamog‘i tarzidagi ehtiyot chorasini qo‘llash masalasini tergov sudyasi tomonidan ko‘rib chiqish tartibini belgilaydi. Ushbu tartibda prokuror, himoyachi va gumon qilinuvchi yoki ayblanuvchining ishtiroki nazarda tutilgan [2].

Biroq qamoqqa olishni qo‘llashda sud faqat jinoyatning og‘irligi yoki shaxsga qo‘yilgan ayblovning xususiyatiga tayanib qolmasligi kerak. Shaxsning tergovdan yashirinish, dalillarni yo‘q qilish yoki protsess ishtirokchilariga noqonuniy ta’sir ko‘rsatish xavfi kabi aniq holatlar alohida baholanishi zarur.

Muallifning fikricha, qamoqqa olishning asoslanganligini tekshirishda shaxsga nisbatan qo‘llash mumkin bo‘lgan muqobil ehtiyot choralarining yetarliligi ham sud ajrimida alohida tahlil qilinishi maqsadga muvofiq.

2.2. Shaxsiy hayot va uy-joy daxlsizligiga aralashish

Jinoyat ishlarini tergov qilishda tintuv, olib qo‘yish, elektron ma’lumotlarni olish, telefon so‘zlashuvlarini eshitish va boshqa protsessual harakatlar shaxsiy hayot daxlsizligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Bunday harakatlar jinoyatni ochish va dalillarni to‘plash uchun zarur bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga, ularning amalga oshirilishi shaxsning oilaviy hayoti, kasbiy faoliyati, shaxsiy yozishmalari va boshqa maxfiy ma’lumotlariga daxldor bo‘lishi ehtimoli mavjud.

Shu sababli protsessual aralashuvning chegaralari aniq belgilanishi lozim. Masalan, muayyan jinoyatga aloqador elektron ma’lumotlarni olish zarurati mavjudligi shaxsning barcha shaxsiy yozishmalarini cheksiz ravishda o‘rganish imkoniyatini bermasligi kerak.

Konstitutsiyaviy huquqlarni himoya qilish nuqtayi nazaridan, tintuv va elektron axborotlarni olishda protsessual maqsad bilan cheklanadigan, tegishli davr va ma'lumotlar doirasini aniq belgilaydigan mexanizmlarni takomillashtirish muhimdir.

Bunda dalillarni qonuniy tartibda to'plash bilan bir qatorda, protsessga aloqasi bo'lmagan shaxsiy axborotlarning tarqalishiga yo'l qo'ymaslik ham davlat organlarining majburiyati sifatida qaralishi kerak.

2.3. Himoyalanish huquqi va aybsizlik prezumpsiyasi

Jinoyat protsessida konstitutsiyaviy huquqlarning muhim kafolatlaridan biri gumon qilinuvchi va ayblanuvchining himoyalanish huquqidir.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 28-moddasida aybsizlik prezumpsiyasi, o'ziga va yaqin qarindoshlariga qarshi ko'rsatuv berishga majbur emaslik hamda ayblanuvchining himoyalanish huquqi mustahkamlangan [1].

Bu huquq faqat sud muhokamasi bosqichida emas, balki shaxsning protsessual maqomi yuzaga kelgan dastlabki bosqichlardan boshlab ta'minlanishi kerak.

Himoyachining ishtiroki shaxsning protsessual huquqlarini tushuntirish, noqonuniy ta'sirlarning oldini olish, dalillarni tekshirish va protsessual qarorlar ustidan shikoyat qilish imkoniyatini kengaytiradi.

Jinoyat protsessida himoyalanish huquqining formal ravishda mavjudligi uning amalda ta'minlanganligini anglatmaydi. Himoyachi bilan maxfiy uchrashish, zarur protsessual hujjatlar bilan tanishish, dalillar taqdim etish va tergov harakatlarida ishtirok etish uchun real imkoniyatlar yaratilishi talab etiladi.

Shuningdek, aybsizlik prezumpsiyasi davlat organlarining shaxsni sud hukmi qonuniy kuchga kirgunga qadar aybdor sifatida ko'rsatishiga yo'l qo'ymasligi kerak.

3. GERMANIYA, AQSH VA YEVROPA TAJRIBASIDA INSON HUQUQLARINI CHEKLASHNING KONSTITUTSIYAVIY MEZONLARI

Jinoyat protsessida inson huquqlarini cheklashning huquqiy chegaralarini chuqurroq anglash uchun rivojlangan huquqiy tizimlar tajribasini o'rganish muhimdir. Germaniya, AQSH va Yevropa inson huquqlari tizimi ushbu masalada o'ziga xos konstitutsiyaviy va protsessual mexanizmlarga ega.

3.1. Germaniya tajribasi

Germaniya Federativ Respublikasining Asosiy qonuni inson qadr-qimmatini oliy konstitutsiyaviy qadriyat sifatida e'tirof etadi. Asosiy qonunning 1-moddasiga ko'ra, inson qadr-qimmati daxlsizdir va uni hurmat qilish hamda himoya qilish davlat hokimiyatining barcha organlari majburiyatidir [5].

Mazkur yondashuv jinoyat protsessida ham davlat vakolatlarining inson huquqlari bilan chegaralanishini anglatadi.

Germaniya Jinoyat-protsessual kodeksida (Strafprozessordnung — StPO) qamoqqa olish, tintuv o'tkazish, dalillarni olish va so'roq qilishning huquqiy shartlari batafsil tartibga solingan.

Xususan, StPOning 112-moddasi dastlabki qamoqqa olish uchun asoslarni belgilaydi. Unda qamoqqa olish uchun kuchli gumon bilan bir qatorda, qonunda nazarda tutilgan alohida xavflar mavjud bo'lishi talab qilinadi. 114-moddada qamoqqa olish to'g'risidagi sud orderining mazmuniga oid talablar belgilangan. Mazkur hujjatda ayblovning mazmuni, qamoqqa olish asoslari va ularni tasdiqlovchi faktlar ko'rsatilishi kerak [6].

Germaniya qonunchiligida yana bir muhim jihat — noqonuniy so'roq usullariga nisbatan qat'iy munosabatdir. StPOning 136a-moddasi so'roq jarayonida erkin qaror qabul qilish imkoniyatini buzuvchi taqiqlangan usullarni belgilaydi va bunday usullar orqali olingan ko'rsatuvlardan foydalanishni cheklaydi [6].

Shuningdek, Germaniya Asosiy qonunining 13-moddasida uy-joy daxlsizligi kafolatlangan. Uy-joyda tintuv o‘tkazishning konstitutsiyaviy chegaralari va sud nazorati masalasi alohida tartibga solingan [5].

Germaniya tajribasining O‘zbekiston uchun ahamiyatli jihati shundaki, protsessual majburlov chorasining qonuniyligi nafaqat uning formal asoslari, balki sud qarorida keltirilgan aniq faktlar bilan ham asoslanishi kerak.

3.2. AQSH tajribasi

AQSHda inson huquqlarini jinoyat protsessida himoya qilish tizimi Konstitutsiyaga kiritilgan tuzatishlar, xususan, To‘rtinchi, Beshinchi, Oltinchi va O‘n to‘rtinchi tuzatishlar asosida shakllangan.

AQSH Konstitutsiyasining To‘rtinchi tuzatishi asossiz tintuv va olib qo‘yishlardan himoya qiladi. Mazkur tuzatish davlat organlarining shaxs, uning turar joyi, hujjatlari va mol-mulkiga aralashuvini asoslantirish uchun tegishli huquqiy talablarni belgilaydi [7].

Beshinchi tuzatish shaxsning o‘ziga qarshi ko‘rsatuv berishga majbur etilmasligi va tegishli huquqiy jarayon kafolatlarini mustahkamlaydi. Oltinchi tuzatish esa jinoyat ishlarida ayblanuvchining himoyachi yordamidan foydalanish huquqini kafolatlaydi [7].

AQSH Oliy sudining *Miranda v. Arizona* (1966) ishi jinoyat protsessida shaxsning o‘z huquqlaridan xabardor qilinishi va so‘roq jarayonidagi protsessual kafolatlar nuqtayi nazaridan muhim ahamiyatga ega.

Mazkur ishda Oliy sud politsiya nazoratidagi so‘roq jarayonida shaxsning sukut saqlash va himoyachi yordamidan foydalanish huquqlari to‘g‘risida xabardor qilinishining ahamiyatini ta’kidlagan [8].

AQSH tajribasida noqonuniy tintuv va olib qo‘yish natijasida olingan dalillarni sudda qo‘llash masalasi ham muhim o‘rin tutadi. *Mapp v. Ohio* (1961) ishi To‘rtinchi tuzatish talablariga zid ravishda olingan dalillarni chiqarib tashlash qoidasining shtat darajasida qo‘llanishida muhim burilish bo‘lgan [9].

Biroq AQSHdagi dalillarni chiqarib tashlash qoidasi barcha protsessual buzilishlarga avtomatik tatbiq etiladigan universal mexanizm emas. Oliy sud amaliyotida ushbu qoida va uning istisnolari alohida shakllangan.

O‘zbekiston qonunchiligi uchun AQSH tajribasining muhim jihati — dalillarni to‘plashda qonuniylik talabining sudda ularning maqbulligini baholash bilan uzviy bog‘liqligidir.

3.3. Yevropa inson huquqlari tizimi tajribasi

Yevropa inson huquqlari tizimida shaxs erkinligi, adolatli sudlov va shaxsiy hayot daxlsizligini himoya qilishning asosiy manbasi Inson huquqlari va asosiy erkinliklarini himoya qilish to‘g‘risidagi Yevropa konvensiyasi hisoblanadi.

Konvensiyaning 5-moddasi erkinlik va shaxsiy daxlsizlik huquqini, 6-moddasi adolatli sudlov huquqini, 8-moddasi esa shaxsiy va oilaviy hayot, uy-joy hamda yozishmalar daxlsizligini kafolatlaydi [10].

Yevropa inson huquqlari sudi amaliyotida davlat organlari tomonidan qo‘llaniladigan protsessual cheklovlarning zarurligi va mutanosibligi alohida baholanadi.

Xususan, *Salduz v. Turkey* ishida (2008-yil 27-noyabr) Yevropa inson huquqlari sudi gumon qilinuvchining dastlabki so‘roq bosqichidan boshlab advokat yordamidan foydalanish huquqining muhimligini ta’kidlagan.

Sudning yondashuviga ko‘ra, alohida holatlar bilan asoslangan istisnolar mavjud bo‘lishi mumkin, biroq advokat yordamini cheklash himoyalanish huquqiga nomutanosib zarar yetkazmasligi kerak. Mazkur ishda advokat ishtirokisiz olingan ko‘rsatuvlarning keyinchalik ayblov hukmiga asos bo‘lishi adolatli sudlov kafolatlari nuqtayi nazaridan baholangan [11].

Ushbu qaror jinoyat protsessida inson huquqlarini himoya qilishning muhim xalqaro mezonini shakllantirdi: protsessual kafolatlar faqat sud bosqichida emas, balki dastlabki tergov davridayoq real va samarali bo‘lishi kerak.

Yevropa tajribasining yana bir muhim jihati shundan iboratki, davlat organlari tomonidan shaxsiy hayotga aralashish qonuniy asosga ega bo‘lishi bilan bir qatorda, demokratik jamiyatda zarur bo‘lishi va ko‘zlangan maqsadga mutanosib kelishi lozim.

4. QIYOSIY-HUQUQIY TAHLIL VA O‘ZBEKISTON QONUNCHILIGINI TAKOMILLASHTIRISH YO‘NALISHLARI

Yuqorida ko‘rib chiqilgan huquqiy tizimlar shuni ko‘rsatadiki, jinoyat protsessida inson huquqlarini himoya qilishning samaradorligi faqat qonunda kafolatlarning mavjudligi bilan emas, balki ularning amaliy qo‘llanishi, sud nazoratining mustaqilligi va protsessual buzilishlarga nisbatan samarali huquqiy oqibatlarning mavjudligi bilan belgilanadi.

Qiyosiy tahlil natijasida quyidagi umumiy xususiyatlarni ajratish mumkin:

Mezon	O‘zbekiston	Germaniya	AQSH	Yevropa standarti
Shaxs erkinligi	Konstitutsiyaviy kafolat va sud nazorati	Sud orderi va qonuniy asoslar	Konstitutsiyaviy protsessual kafolatlar	Konvensiyaning 5-moddasi
Tintuv va shaxsiy hayot	JPK va Konstitutsiya talablari	Sud nazorati va aniq protsessual shartlar	To‘rtinchi tuzatish	Konvensiyaning 8-moddasi
Himoyalanish huquqi	JPK va Konstitutsiya	StPOda himoyachi ishtiroki	Oltinchi tuzatish	Konvensiyaning 6-moddasi
Noqonuniy dalillar	Dalillarning maqbulligi qoidalari	Taqiqlangan so‘roq usullariga oid cheklovlar	Exclusionary rule va uning istisnolari	Adolatli sudlovning umumiy mezonlari

Jadvaldan ko‘rinadiki, huquqiy tizimlar o‘rtasida protsessual shakllar farq qilsa-da, ularning umumiy maqsadi shaxsni davlat hokimiyatining asossiz aralashuvidan himoya qilishdir.

O‘zbekiston qonunchiligida konstitutsiyaviy kafolatlar sezilarli darajada mustahkamlangan. Ayniqsa, Konstitutsiyaning 20-moddasida mutanosiblik prinsipining bevosita mustahkamlanishi jinoyat-protsessual faoliyatni baholash uchun muhim huquqiy mezon yaratadi.

Shu bilan birga, mazkur prinsipni amaliyotda qo‘llash mexanizmlarini yanada aniqlashtirish zarur.

Muallifning fikricha, quyidagi yo‘nalishlar ustuvor ahamiyatga ega.

Birinchidan, protsessual majburlov choralarini qo‘llashda mutanosiblik mezonlarini aniqroq belgilash.

Qamoqqa olish, uy qamog‘i va boshqa ehtiyot choralarini tanlashda sud qarorida shaxsning protsessual xulq-atvori, yashash joyi, ijtimoiy aloqalari, tergovdan yashirinish yoki dalillarga noqonuniy ta’sir ko‘rsatish xavfi kabi holatlar individual baholanishi lozim.

Shuningdek, nima sababdan yengilroq ehtiyot chorasi yetarli emasligi sud qarorida asoslantirilishi maqsadga muvofiq.

Ikkinchidan, shaxsni amalda ushlab turishning boshlanish vaqtini qayd etish mexanizmini kuchaytirish.

JPKning 226-moddasida ushlab turish muddatini erkin harakatlanish huquqi amalda cheklangan paytdan hisoblash belgilangan. Ushbu talabni amalda ta’minlash maqsadida ushlab turishning boshlanish vaqtini yagona elektron qayd tizimida ro‘yxatga olish mexanizmini takomillashtirish taklif etiladi.

Bunday tizim muddatlarni sun'iy ravishda kechiktirish yoki noto'g'ri hisoblash bilan bog'liq xavflarni kamaytirishga xizmat qilishi mumkin.

Uchinchidan, himoyachi yordamidan foydalanishning amaliy kafolatlarini kuchaytirish.

Gumon qilinuvchi bilan birinchi protsessual harakatlardan boshlab himoyachi ishtirokini ta'minlash, himoyachi bilan maxfiy uchrashuvlar o'tkazish imkoniyatini kafolatlash va qonunda nazarda tutilgan istisnolardan tashqari advokat ishtirokini asossiz cheklashga yo'l qo'ymaslik muhimdir.

Bu borada Yevropa inson huquqlari sudining *Salduz v. Turkey* qarorida ifodalangan yondashuvdan foydalanish mumkin.

To'rtinchidan, noqonuniy usullar bilan olingan dalillarning maqbulligini baholash mexanizmini takomillashtirish.

O'zbekiston JPKning 95 va 95[1]-moddalarida dalillarni baholash hamda maqbul emas deb topish bilan bog'liq qoidalar mavjud [2].

Mazkur mexanizmlarni qo'llashda konstitutsiyaviy huquqlar buzilishining xususiyati, buzilishning dalil ishonchliligiga va protsessning adolatliligiga ta'siri sud tomonidan asoslantirilgan holda baholanishi lozim.

Bunda har qanday protsessual xato avtomatik ravishda barcha dalillarni chiqarib tashlashga olib keladi, degan yondashuvdan qochish, biroq inson huquqlarining jiddiy buzilishi bilan olingan dalillardan foydalanishning oldini olish zarur.

Beshinchidan, raqamli dalillarni to'plashda shaxsiy hayot daxlsizligini ta'minlash.

Zamonaviy jinoyat protsessida mobil qurilmalar, elektron yozishmalar, bulutli saqlash tizimlari va boshqa raqamli manbalardan dalillar olish keng ahamiyat kasb etmoqda.

Bunday vaziyatda tergov maqsadiga aloqador ma'lumotlarni aniqlash bilan shaxsning boshqa maxfiy axborotlarini himoya qilish o'rtasida muvozanat ta'minlanishi kerak.

Shu munosabat bilan elektron axborotni olish to'g'risidagi qarorlarda qidirilayotgan ma'lumotlar turi, vaqt oralig'i va protsessual maqsadni aniq belgilash, aloqador bo'lmagan ma'lumotlarni himoya qilish hamda ularni saqlash va yo'q qilish tartibini takomillashtirish taklif etiladi.

Oltinchidan, sud nazoratining mazmunan samaradorligini oshirish.

Sud nazorati faqat tergov organining iltimosnomasini formal tekshirish bilan cheklanmasligi kerak. Sudya huquqni cheklash uchun keltirilgan dalillarni, muqobil choralar mavjudligini, cheklovning davomiyligini va uning shaxsga ta'sirini mustaqil baholashi lozim.

Shu ma'noda, Germaniya qonunchiligidagi sud orderining faktik asoslarini ko'rsatish talabi va Yevropa inson huquqlari sudi amaliyotidagi mutanosiblik mezonlari O'zbekiston huquqiy tizimi uchun muhim qiyosiy tajriba hisoblanadi.

5. DAVLAT MANFAATLARI VA INSON ERKINLIGI O'RTASIDAGI MUVOZANATNING KONSEPTUAL MODELI

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, jinoyat protsessida konstitutsiyaviy huquqlarni cheklashning maqbul modelini shakllantirish mumkin.

Mazkur model davlatning jinoyatchilikka qarshi kurashish vakolatlarini inkor etmaydi, aksincha, ushbu vakolatlarning qonuniy va samarali amalga oshirilishini inson huquqlari kafolatlari bilan uyg'unlashtiradi.

Modelning asosiy tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

1. **Qonuniy asos:** protsessual aralashuvning aniq normativ-huquqiy asosga ega bo'lishi.
2. **Legitim maqsad:** davlat yoki jamiyatning qonuniy manfaatlarini himoya qilish zarurati.
3. **Faktik asoslanganlik:** huquqni cheklash uchun real va tekshiriladigan holatlarning mavjudligi.

4. **Zaruriyat:** ko‘zlangan maqsadga kamroq cheklovchi vositalar bilan erishish imkoniyati mavjud emasligi.

5. **Mutanosiblik:** qo‘llanilayotgan choraning og‘irligi va ko‘zlangan maqsad o‘rtasidagi muvozanat.

6. **Mustaqil nazorat:** sud tomonidan protsessual qarorlarning qonuniyligi va asoslanganligini tekshirish.

7. **Samarali himoya:** shikoyat qilish, huquqiy yordam olish va noqonuniy aralashuv oqibatlarini bartaraf etish imkoniyati.

Mazkur modelning afzalligi shundaki, u inson huquqlarini davlat xavfsizligiga qarama-qarshi qo‘ymaydi. Aksincha, inson huquqlariga rioya etilishini davlat faoliyatining qonuniyligi va legitimligini ta’minlovchi asosiy shartlardan biri sifatida talqin qiladi.

Shu nuqtayi nazardan, inson huquqlarini himoya qilish jinoyat protsessining samaradorligiga to‘sqinlik qiluvchi omil emas. Aksincha, qonuniy tartibda olingan dalillar, samarali himoya va mustaqil sud nazorati odil sudlov sifatini oshiradi hamda davlat organlariga bo‘lgan ishonchni mustahkamlaydi.

XULOSA

O‘tkazilgan nazariy va qiyosiy-huquqiy tahlil asosida quyidagi xulosalarga kelindi.

Birinchidan, jinoyat protsessida konstitutsiyaviy huquqlarni cheklash davlatning mutlaq vakolati emas, balki faqat qonunda belgilangan asoslar, legitim maqsad, zaruriyat va mutanosiblik shartlari mavjud bo‘lgandagina qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan huquqiy mexanizmdir.

Ikkinchidan, O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 20 va 21-moddalarida mustahkamlangan qoidalar jinoyat-protsessual faoliyatni inson huquqlari nuqtayi nazaridan baholashning muhim konstitutsiyaviy asosini tashkil etadi. Xususan, huquqiy ta’sir choralarining mutanosibligi va qonunchilikdagi noaniqliklarni inson foydasiga talqin qilish talablari protsessual majburlov choralarini qo‘llashda alohida ahamiyat kasb etadi.

Uchinchidan, Germaniya tajribasi protsessual majburlov choralarining faktik va huquqiy asoslarini sud qarorida aniq ko‘rsatish, AQSH tajribasi dalillarning qonuniyligi va himoyalanish huquqini ta’minlash, Yevropa inson huquqlari tizimi esa huquqlarni cheklashning zaruriyligi va mutanosibligini baholash borasida muhim tajriba taqdim etadi.

To‘rtinchidan, jinoyat protsessida inson huquqlarining samarali himoyasi faqat qonunchilikda tegishli normalarning mavjudligi bilan cheklanmasligi kerak. Ushbu normalarning amaliy ijrosi, mustaqil sud nazorati, advokat yordamidan foydalanish va noqonuniy olingan dalillarga nisbatan samarali protsessual choralar mavjudligi hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Beshinchidan, O‘zbekiston jinoyat-protsessual qonunchiligini takomillashtirishda quyidagi yo‘nalishlar ustuvor deb hisoblanadi:

- qamoqqa olish va boshqa ehtiyot choralarini qo‘llashda mutanosiblik mezonlarini individual baholash;
- shaxsni amalda ushlab turish vaqtini elektron qayd etish tizimini takomillashtirish;
- gumon qilinuvchining dastlabki protsessual bosqichlardanoq advokat yordamidan foydalanish kafolatlarini kuchaytirish;
- raqamli dalillarni to‘plashda shaxsiy hayot daxlsizligini himoya qilish;
- noqonuniy usullar bilan olingan dalillarning maqbulligini baholash mexanizmlarini takomillashtirish;
- sud nazoratining mustaqilligi va mazmunan samaradorligini oshirish.

Umuman olganda, jinoyat ish yurituvida davlat manfaatlari va inson erkinligi o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlash huquqiy demokratik davlatning muhim belgilaridan biridir. Davlatning

jinoyatchilikka qarshi samarali kurashishi inson huquqlarini cheklash vakolatining kengligi bilan emas, balki ushbu vakolatlarning qonuniy, asoslangan va mutanosib tarzda amalga oshirilishi bilan baholanishi lozim.

Shu sababli jinoyat protsessining haqiqiy samaradorligi faqat jinoyatlarni fosh etish ko‘rsatkichlari bilan emas, balki odil sudlov jarayonida insonning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklari qay darajada ta’minlanganligi bilan ham o‘lchanishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 2023-yil 30-aprelda referendum orqali qabul qilingan. – URL: https://lex.uz/docs/-6445145 (murojaat sanasi: 11.11.2026).
2. O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat-protsessual kodeksi. 1994-yil 22-sentabr. – URL: https://lex.uz/docs/-111460 (murojaat sanasi: 11.11.2026).
3. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi. BMT Bosh Assambleyasining 217 A (III)-rezolyutsiyasi, 10.12.1948.
4. UN Human Rights Committee. General Comment No. 35: Article 9 (Liberty and Security of Person). CCPR/C/GC/35. – Geneva: United Nations, 2014.
5. Basic Law for the Federal Republic of Germany. – URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/ (murojaat sanasi: 11.11.2026).
6. German Code of Criminal Procedure (Strafprozessordnung – StPO). – URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stpo/ (murojaat sanasi: 11.11.2026).
7. Constitution of the United States of America. Amendments IV, V, VI and XIV. – URL: https://constitution.congress.gov/ (murojaat sanasi: 11.11.2026).
8. Miranda v. Arizona, 384 U.S. 436 (1966). Supreme Court of the United States.
9. Mapp v. Ohio, 367 U.S. 643 (1961). Supreme Court of the United States.
10. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Rome, 4 November 1950. – URL: https://www.echr.coe.int/european-convention-on-human-rights (murojaat sanasi: 11.11.2026).
11. Salduz v. Turkey [GC], Application no. 36391/02, Judgment of 27 November 2008. European Court of Human Rights.
12. International Covenant on Civil and Political Rights. United Nations General Assembly Resolution 2200A (XXI), 16 December 1966.